

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

HEGEDŰS BÉLA

Kalmár György első nagy útjáról

1763-ban egy Barkóczy Ferenc prímásnak írt levelében azt állítja Kalmár, hogy meg akarja jelentetni az utazásai során szerzett tapasztalatait: „[Kiadnám] az egész *Itinerarium*omat, *cum observationibus Historicis, Theologicis, Philologicis, Iuridicis, Medicis, Oeconomis, Rusticis, Moralibus, etc.*”¹

Kalmár a *Valóságos Magyar ABC*-hez csatolt *Post Scriptum* [a továbbiakban: *VMABC* és *PS*] első soraiban mást ígér, mint amit végül is kap az olvasó:

...Már az-*Utazásomból*-’s valamicskét
adhatok értésedre: mígen *meg-irándom egészen*.
Más-képen amaz-*is az-úton-járásnak a-haszna*
nagy rész-ént, fogom-*is* bővebben írni idővel.²

A „más-képen amaz-*is*” a *VMABC*-re vonatkozik. A meglepő az, hogy a *PS* csaknem ezer hexameterre egyáltalán nem klasszikus értelemben vett *itinerarium*: igen kevés részlete eleveníti fel utazásainak konkrét eseményeit. Pedig egy szintén 1763-as nyilatkozata szerint a „külső Országokbéli *peregrinationmról* írtt *Itinerariummal*” el is készült, s annak az *Eliézer* címet adta.³

Nem sok információ maradt fenn arról sem, hogy miért is volt szükség ezekre az utakra. A Dániel István által írt ajánlólevél szerint Kalmár pénzt gyűjt, hogy Angliában maradt könyveit haza tudja szállítani; a levél e gyűjtés kapcsán születik 1759. augusztus 26-án, s benne utazásainak okát is emlegeti az ajánló:

1 *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese,”* sajtó alá rend. és bev. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 2), 98.

2 *PS*, 387 (191) = KALMÁR, Georgius, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam...*, Pozsony, 1770. A zárójeles szám a következő kiadvány lapszámára utal: KALMÁR György, *Summa*, hn., Pátria Könyvek, 1993.

3 G. SZABÓ Botond, *Kalmár György vándorlása és megtérése: Dokumentumok*, Irodalomismeret, 1995, 1/2, 120. A hazai címe *Gersom* lett volna (vö. Kivonulás 18, 2–4). Sajnos egyiknek sem maradt fenn példánya.

Es minthogy ezen Peregrinatiojában leg több időt töltött in oriente oly véggel, hogy magát a' Török és Görög Nyelvekben perficiálya, és hogy az Arabiai és Persiai nyelveketis delibállya. Czéllya peniglen ez Universalis és hosszas Peregrinatioban [...] [n]evezetessen, hogy az Uij Testamentumnak nemely reszeit, és a Symbolicus könyveinketis, Török nyelvre fordítván, az Orientalis Wilágra ki bocsássa; hogy ha valamikor a Szent Lélek Isten, a Pogány Muhamedistáknak sziveket meg szállaná, vennének azokból alkalmatosságot a meg térésre.⁴

Nemes cél az utóbbi, bár elsőre kissé anakronisztikusnak tűnik a 18. század közepén. Különössége továbbá, hogy a fennmaradt források nem igazán említik misszionáriusi elkötelezettségét, vagy ha igen, akkor Kalmár nem a törökök, hanem inkább a zsidók megtérítésére utal.⁵ Az idézet rávilágít arra is, hogy milyen keveset tudunk közel-keleti és oroszországi útjának – a nyilvánvaló nyelvtanuláson túli – valóságos céljáról, az út közben kialakított kapcsolatairól, egyáltalán, a korabeli ottani viszonyokról. A továbbiakban ezzel kapcsolatos kutatásaimat és feltételezéseimet szeretném röviden összefoglalni.

Kalmár keleti útja

Tudjuk, hogy Londont – ahol valószínűleg 1751-óta lakott – 1753-ban hagyja el. Elutazása előtt pár hónappal az új-angliai Ezra Stiles-hoz írt levelében nem utal arra, hogy a Közel-Keletre szándékozna utazni, csupán annyit említ, hogy „[i]n a less than few months time I propose setting out for home, & shall come hither again agains the time when I determined to put the work to the press.”⁶ A szóban forgó munka minden bizonnyal a teljes világnyelv-tervezet lenne, amelynek *Proposálját*⁷ szintén megküldi Stiles-nak. Kalmár Angliába tervezett visszatérésének és a munka nyomdába adásának időpontjára a felhívásból, pontosabban a *Conditions* 6. pontjából következtethetünk. Ebből megtudjuk, hogy a munkát Londonban és Debrecenben szeretné nyomdába adni. De ami még fonto-

4 SZELESTEI N. 2000, 67.

5 Talán valami hasonlóra hivatkozik könyvei visszaadásának jogosságát alátámasztandó: „Ita certa *Iudaeorum* principia in illos retorquemus ad *aeram Christi*, Seruatoris nostri, illis demonstrandam.” SZELESTEI N. 2000, 80. De az általam nem látott *Epistola divi Pauli ad Hebraeos Hebraice cum annotationibus criticis* című műve vagy az apostoli levél fordításának *ténye* is ezt sugallja.

6 KALMÁR EZRA Stiles-nak, London, 1753. febr. 7–8, Yale UL, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles.

7 Modern kiadása (bevezető és szövegközlés): HEGEDŰS Béla, *Kalmár György első híradása világnyelv-tervezetéről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Budapest, Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005, 70–72.

sabb, az a kikövetkeztethető tervezett időpont: „And it will be put to the Press here about fifteen Months after the Date of the *French* Proposals (which soon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the same *Date*.”⁸ Tehát amennyiben 1753 kora tavaszán valóban megjelent a francia nyelvű felhívás, akkor a teljes munka londoni változatának nyomtatását Kalmár 1754 nyarára tervezi, míg a debreceniét 1754 őszére.

Kérdés akkor, hogy egyáltalán miért utazik el erre a viszonylag rövid időre Angliából, hiszen még az útlevele is érvényes.⁹ A választ szerintem szintén a *Proposal*ban kell keresnünk. Miután több személyt és helyszínt felsorol a Brit Királyság területén, akiknél és ahol művére elő lehet fizetni, a következő rövid megjegyzést teszi: „and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*.”¹⁰ Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Kalmár azért hagyja el a szigetországot – és utazik többek között haza is egy rövid látogatásra –, hogy ezt az utalását konkrétabbá tegye. Magyarázat lehet ez arra is, hogy Kalmár nem éppen a legrövidebb utat választja Tapolcafőre.¹¹

Kalmár feltehetőleg Itáliába érkezte előtt döntött úgy, hogy Tapolcafő rövid érintése után továbbutazik Konstantinápolyba. Erre egy 1757-ben, nyolc nappal hazaérkezése után Tapolcafőn keltezett levele a bizonyíték. A címzett Antonio Francesco Gori. A levélben szabadkozik, hogy késve ír, „így késve ismerteti a török birodalom nyomdai viszonyait, melyekről a tudós firenzei még az ő keleti útja előtt érdeklődött. [kiemelés tőlem]”¹² Emellett fennmaradt Gori egy Hagenbuchhoz címzett levelének részlete 1754 júliusából Kalmár másolatában, amely szintén bizonyítja, hogy Konstantinápolyba készült nyelveket tanulni.¹³

Sajnos azon túl, hogy Németalföldön és Svájccon keresztül érkezik Itáliába, az 1754 tavaszát megelőző szűk egy évről semmilyen más információval nem rendelkezünk. Így azt sem tudjuk, hogy kiknek vagy milyen meggondolások hatására dönt a közel-keleti és oroszországi út mellett, megváltoztatva ezzel korábbi elképzelését.

Keleti útjának legfontosabb állomásait több forrásból ismerjük, elvéve ő maga is utal azokra. A fennmaradt adatok alapján legkorábban 1759. július 11-én, Hermányi Dienes Józsefnek számol be útjáról. Eszerint Bécsből „lemene Péterváradja felé, mene Bukarestre, onnan Konstantinápolyba, onnan Egyiptomba, Kairba, onnan Ptolémaïsa és Názáretbe, onnan Konstantinápolyba, és onnan a Muszka Birodalomban, onnan Kurlandián el lengyel Varsovába [...] onnan jöve Magyarországra...”¹⁴

8 HEGEDŰS 2005, 72.

9 SZELESTEI N. 2000, 6.

10 HEGEDŰS 2005, 72.

11 Az út ezen részének összefoglalása: SZELESTEI N. 2000, 6–8.

12 G. SZABÓ 1995, 110.

13 SZELESTEI N. 2000, 85.

14 HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, sajtó alá rend. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 202.

Kicsit későbbi, 1759. augusztus 26-i, a Dániel István már idézett ajánlólevelében található útvonal-leírás. Kis eltérés csak az útvonal elején található, mely szerint nem a délvidéki Pétervárad felé, hanem Erdélyen keresztül ment Konstantinápolyba.¹⁵

Dési József 1931-ben Csúry Bálint által közzétett, Kalmárra vonatkozó jegyzete 1765-ből már csak felsorolás szintjén említi a helyszíneket.¹⁶ Nem emiatt fontos ez a közlemény, hanem az ott közzétett Kalmár-versek miatt.

A konkrét és kikövetkeztethető dátumok és helyszínek, amelyekről tudunk, a következők:

- 1754. március 14.: Firenze;¹⁷
- 1755 októbere: Názáret;¹⁸
- 1755 októberében három hétig: Ptolemais (Akko);¹⁹
- 1755. október vége: Kármel-hegy;²⁰
- 1756. augusztus 20–szeptember: Szentpétervár;²¹
- 1757 januárja: Tapolcafő.²²

Emellett tudható, hogy 1756. szeptember elején elhagyja Oroszországot, mivel „tengeren túlra akar utazni.” Tehát a máshol említett hat hónapos ott eltöltött időt ettől az időponttól kell visszszámolni; ezek szerint valamikor február végén, március elején lép orosz (ukrán) földre. Kiev felé Moldván, valószínűleg Iaşin (Jászvásár) keresztül vezet az útja. Számításaim szerint a mai Bulgárián, illetve a Moldván keresztül vezető út legalább egy hónapig tartott,²³ Konstantinápolyt tehát legkésőbb február elején el kellett hagynia. Ide a Dési József emlékkönyvébe beírt himnusza szerint február 2-án tér vissza egyiptomi és közel-keleti útjáról, s szinte azonnal tovább is utazott.²⁴ Ha ettől az időponttól számítjuk vissza a többször említett 17 hónapos keleti tartózkodását, akkor nagyjából 1754 júliusában-augusztusában kellett először megérkeznie Konstantinápolyba. Ez a firenzei tartózkodás időpontjához és a bécsi, illetve tapolcafői kitérőhöz viszonyítva elképzelhe-

15 SZELESTEI N. 2000, 67.

16 CSÚRYBÁLINT, *Adatok Kalmár György életéhez*, Erdélyi Múzeum, 1931, 202.

17 BODA Miklós, *Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben = Fülöp Géza emlékkönyv*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, Bp., 1999, 60, 61.

18 CSÚRY 1931, 201.

19 *VMABC*, 409 (213).

20 CSÚRY 1931, 202.

21 PAPP Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól*, Filológiai Közöny, 1958, 347–348.

22 G. SZABÓ 1995, 110.

23 Ezt az adatot Ráday Pál és Mikes Kelemen moldvai utazásai alapján számoltam.

24 CSÚRY 1931, 201.

tőnek tűnik. Tudunk arról is, hogy Konstantinápolyt hét hónapos ott-tartózkodás után hagyja el és utazik tovább Egyiptomba, ezek szerint valamikor 1755 februárjában. Az 1755 tavasza és kora ősze közötti időszakról nincsenek adataim.

Útja során – ha bármit felidéz abból – Kalmár mindig konzulok, pátriárkák, elüldözött havasalföldi vajdák társaságában jelenik meg. De *A Kármel hegye alatt történt história*, a *PS* egy epizódja – mely szerint a helyiek meg akarják sarcolni azért, mert fenn volt a hegyen – legnagyobb részt arról szól, hogy a sokat tapasztalt arabok kereskedőnek vagy hajótulajdonosnak nézik. S miután elhiszik, hogy egyik sem, meg akarják adóztatni mint zsidót. Mert mi más lenne, ha nem *kalmár* és még keresztet sem hajlandó vetni?²⁵

Érdemesnek tűnik Kalmár elszórt adatait összevetni egy olyan utazó – lehetőleg egykorú – útleírásával, aki szintén nem kereskedelmi vagy politikai célból utazott ugyanazonokon a tájakon. A modell, akihez Kalmárt viszonyítom, a hallei Stephan Schultz, pontosabban Schultz ötkötetes munkájának utolsó két kötete, a *Der Leitung des Höchstens...*²⁶ című útleírása.

Schultz és társa 1753-ban érkezik Konstantinápolyba és 1755-ben hajózik vissza Ptolemaisból Velence felé. Útja tehát valamivel hosszabb, mint a Kalmaré, de egy szakasza egybeesik azzal. Beszámol arról, hogy a konstantinápolyi európai kolónia – beleértve a konzulokat, a követeket, az alkalmazottakat, de még a leggazdagabb kereskedőket is – igen szívélyesen fogadta a Nyugatról érkező utazókat. Kalmár a *PS*-ban írja, hogy három helyen tudott a legjobban dolgozni: először Londonban,

*Másodszor pedig a-Pontus Torkának a-partján,
vagy két' ezer lépésnyire az- Új Róma vidékén,
egy Kuru-Cseszme nevű gyönyörű helységben, a-meljben-'s
két' Császári Követ, még a-Hollandus-is együtt
ott töltötte velünk a-nyarat; mint szokta egyéb-kor'.
Balja-felől e' falúnak esik Bűjük-Dere helység
csak közel a-parton: a-ban nyáralgat az- Ánglus.*²⁷

Kalmár fontosnak tartotta, hogy az előbb idézett helyen az *Ánglushoz* lábjegyzetet csatoljon: „Tunc temporis Orator *Britannicus* fuerat Honoratissimus *Jacobus Porter*...” Porter neve két dolog miatt is emlékezetre méltó: „quod magne sit eruditionis,” továbbá az, hogy feltehetőleg Magyarországon is járt, ahol „amoenam habuerit cum quibusdam

25 *PS*, 410–414 (214–218).

26 Stephan SCHULTZ, *Leitung des Höchstens nach seinem Rath aus den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, IV–V, Halle, 1774, 1775.

27 *PS*, 393 (197). Bűjük Derében voltak Rákócziék is egy rövid ideig elszállásolva. Egyébként az említett harmadik hely a máshonnan híressé vált Landerer-féle nyaralóház Pozsonyban.

Hungaris societatem.”²⁸ Sajnos nem tudni, miféle társaságokról lehet szó. Porter mindenestre valóban többször járt Bécsben, s talán Magyarországra is eljuthatott. (Később ehhez személyes érdeke is fűződhetett, hiszen a Kalmár által emlegetett konstantinápolyi holland követ, az egyébként magyar báró de Hoche pied veje volt.)

Konstantinápolyból az út Egyiptomig – rövid szmirnai tartózkodással számolva – legfeljebb három hétig tart. Ezek szerint Kalmár 1755 február vége felé érkezhetett oda. Arról, hogy Kalmár az egy hónapos ott-tartózkodás után merre utazik tovább, és hol tölti idejét egészen októberig, egyelőre semmit nem lehet tudni. Schultz innen Ciprus és Alexandretta (Iskenderun) érintésével Aleppóba (Halab) utazik. Kairóból egy lassú hajóút Alexandrettáig kb. 18 napig tart, onnan szárazföldön Aleppó további négy nap távolságra fekszik. Mindenesetre megállapítható, hogy a teljes partvidék (a mai Szíria, Libanon és Izrael) Egyiptomból indulva két-három hét alatt elérhető volt. Schultz útjainak egyik kiindulási pontja Ptolemaios (Akkó), ahol az angol konzul házában száll meg, először 1754-ben. Egy évvel Kalmár előtt ő is megmássza a Kármel-hegyet, hogy láthassa a Kármeliták kolostorát.²⁹

Kalmár a konstantinápolyi visszaút előtt három héten át szintén a ptolemaiوسي angol konzulnál lakott.³⁰ Schultzól tudjuk a konzul vezetéknevét: *Usgate*, és azt, hogy felesége keresztény hitre áttért, zsidó származású asszony.

Schultz fél éven keresztül ápolja a konzul házában útítársát, majd annak halála után, 1755 nyarán a Libanon-hegyének érintésével Damaszkuszba utazik. Onnan Bejrút felé tart, majd 1755. október 7-én hajóval visszaérkezik Ptolemaisba: „Gegen Abend kam ich durch Gottes Hülfe, gesund und wohl behalten, in *Acris* wieder an, und wurde mit vielen Freuden von dem Englischen Consul *Hrn. Usgate* und seinem ganzen Hause aufgenommen; hielte mich bis zum folgenden Monat November hier auf, und erwartete den Tag, da ich mit dem Holländischen Capitain *Janson* nach *Cyprus* abreisen konte.”³¹

Az időadatok egybevetéséből megállapíthatam, hogy Stephan Schultz és Kalmár György 1755 októberét együtt töltötte Usgate konzul házában. S habár ez biztosan így volt, sajnos egyikőjük munkájában sem találunk erre utalást.³² Nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy ugyanazzal a hajóval utaznak tovább Ciprusra. Azt tudjuk, hogy Kalmár október végén („A. 1755. Octobr. exeunte”)³³ van fenn a hegyen, s Schultz informál arról, hogy Janson kapitány hajója valamikor november elején indul útnak.³⁴

28 *PS*, 393 (197).

29 SCHULTZ 1775, 187.

30 *PS*, 408, 409 (212, 213).

31 SCHULTZ 1775, 469.

32 Megjegyzendő, hogy Schultz útjának vége felé egyre szűkszavúbbá válik, az eseményeket már éppen hogy csak dokumentálja. Kalmár a konzul családján kívül „*valamelj kalmárok*”-at említ. [*PS*, 404 (212).]

33 CSÚRY 1931, 202.

34 SCHULTZ 1775, 470.

Schultz Ciprus és Szmirna érintésével Velencén keresztül Halle felé veszi az útját. Tudjuk, hogy Kalmár is érinti Ciprust és Hiosz szigetét,³⁵ és így persze Szmirnáat is. Nem tartom kizártnak – hiszen elvben az időbe még beleférne –, hogy Athénen és Thrákián (Áthoszon?) keresztül utazott Konstantinápolyba, ahonnan váratlanul³⁶ Oroszország felé vette az irányt.

Institutum Judaicum et Muhammedicum

Úgy gondolom, ezek után nem lesz hiábavaló alaposabban bemutatni Stephan Schultz személyét és kapcsolatát az alcímben említett intézménnyel.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicumot, a zsidók és a mohamedánok térítésére létrehozott, első protestáns intézményt 1728-ban alapítja Johann Heinrich Callenberg. A szegény családból származó Callenberg előbb Gotha, majd Halle egyetemén tanul, s itt a szíriai származású Salomo Negri tanítványaként igen jó arab nyelvtudásra tesz szert. A személyével szorosan összefonódó intézmény formálisan független az Árvaháztól.³⁷

De a hallei Árvaház biztosította lehetőségek nélkül (kiépült kapcsolatrendszer, korábbi missziós tevékenységek, támogatói kör stb.) az intézmény máshol nem jöhetett volna létre. Az intézmény munkájának két alappillére a könyvnyomtatás és az úgynevezett *reisende Mitarbeiter* tevékenysége. Ahogy elkezdenek rendszeresen érkezni az adományok Európa számos országából, szinte azonnal feláll az intézmény könyvkiadója saját nyomdával, ami az Institutum tevékenységének az alapja lesz. Jiddisre fordítják és többször kiadják az Új Testamentumot, amelynek egyes részeit arabul is megjelentetik, de ezen a nyelven kiadnak Grotiust, Kempist és Luthert is.³⁸ Az utazó munkatársakat Callenberg ellátja ezekkel és más, a hallei pietizmushoz köthető kiadványokkal.

35 Constantin Mavrocordat vajdával találkozik ott másodszor:

„Mellj héten az-Oláh-Országi Helyére Chiusból
el-viszszá-szabadúlt, szálltam vele ott a-szigetben.” [PS, 396 (200).]

Ez a találkozás az adatok szerint 1756 elején történhetett. Vö. „ez esztendőben került vissza hetévi száműzetés után C. Mavrocordat Havasalföld trónjára (nyolcadik uralkodása).” ENGEL Károly, *Három adalék a román–magyar művelődési kapcsolat múltjából*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963, 268.

36 Hiszen a királynőtől kapott útlevele időközben lejár, vö. SZELESTEI N. 2000, 6.

37 Christoph BOCHINGER, *Zur Geschichte des Institutum Judaicum et Muhammedicum (1728–1792) = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU, Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 45, 47.

38 BOCHINGER 1994, 50.

A legjelentősebb utazó munkatárs kétségkívül az a Stephan Schultz (1713–1776) volt, aki Callenberg halála után átveszi az Institutum vezetését. Kelet-Poroszországból 1739-ben érkezik az intézet alapítójának hívására Halléba. Bejárja Európát, s mindenütt keresi a kapcsolatot a helyi zsidósággal. Célja nem a térítés, hanem inkább a pietista értelemben vett *megettérés* segítése. A megettérés Isten dolga, az ember csak *causa instrumentalis* lehet a folyamatban.³⁹ Osztja a felvilágosodás és a pietizmus közös alaptételét: az irodalom és az olvasás képes megváltoztatni az embereket. Ezért bármerre jár, nagy számban viszi magával és osztja szét a Callenberg-féle és más hallei kiadványokat.⁴⁰

Kalmár György tehát ezzel a Stephan Schultz-cal lakott együtt legalább egy hónapig, de lehet, hogy tovább is. Útjaik legkésőbb Szmirnában szétváltak; Kalmár innen Konstantinápoly érintésével váratlanul Oroszországba utazik.

1766-ban a debreceni kollégiumnak ajándékoz egy „G. K. Petropoli 1756. Mense 7br.” bejegyzésű, kézírással felírt című könyvet: „Pauli Apostoli Epistola ad Romanos arabice. Seorsum recudi curavit D. Jo. Henr. Callenbergius Theol. & Phil. Prof. Ord. Halae in Typographia Instituti Judaici M DCC XXXI.”⁴¹ Tudjuk, hogy a callenbergi Institutum arab, török és perzsa nyelvű kiadványainak fő elosztó útvonalai Oroszországon, Bécsen és Velencén keresztül vezettek.⁴² Egy, az ötvenes években keletkezett lista szerint Szentpétervárra két példányt kell eljuttatni a mohamedánoknak szánt könyvekből.⁴³ Az is tudható továbbá, hogy az arab nyelvű kiadványok esetében kétféle változatot nyomtak. Az egyiket latin címlappal, kiadó-megjelöléssel és előszóval adták ki, amelyben a szétosztásért felelős „keresztény barátokat” látták el tanácsokkal. Ezek mindig elzárt, titkos példányok voltak, alig készült belőlük pár darab. A kiadványok nagy része azonban címlap és bármiféle olyan bevezető nélkül készült, ami utalhatott volna a nyomtatás helyére, idejére. Látjuk, Kalmár is egy ilyen példányhoz jutott hozzá. Nem cáfolható azonban, hogy olyasvalakitől kapja a példányát, aki ismeri annak címét, hiszen Kalmár pontosan megadja a könyvészeti adatokat, és ha azt ismerte, akkor a könyv származásával is tisztában kellett lennie.

39 Walter BELTZ, *Stephan Schultz, der 2. Direktor des Institutum Judaicum und seine Reisebericht [...] = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU, Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 85.

40 BELTZ 1994, 91.

41 FEKETE Csaba, *Kalmár György és a debreceni kollégium*, Irodalomismeret, 1995/1–2, 129.

42 BOCHINGER 1994, 56.

43 *Oerter, wohin für die Muhammedaner bücher gesendet worden*, Archiv der Franckeschen Stiftungen, Halle/Saale, K 34. További adatok: Konstantinápolyba hat, Kievbe tizenhét, Moszkvába tizennégy, Pozsonyba hét, Erdélybe tizenkettő [!], Magyarországra – külön feltüntetve – nyolc példányt küldtek.

Összefoglalva: Kalmárnak vagy első forrásból, magától Schultztól vagy a callenbergi Institutum egyik oroszországi összekötőjétől pontos információi lehettek az akkoriban első és egyetlen, zsidók és mohamedánok megtérítésére alapított protestáns intézet munkájáról. Azt nem tudni, hogy bármiféle intézményesült viszony kialakult volna közte és az Institutum között, bár Dániel István korábban idézett ajánlólevele – de talán még a Zsidókhöz írt levél héber fordítása is – azt sejteti, hogy annak céljaival azonosulni tudott.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicum utazó munkatársait Callenberg sosem *misszionárius*ként nevezi meg, hanem *reisende Studiosin*ak hívja. Ennek egyrészt praktikus oka volt: ez állt az útlevelükben, hiszen például a Török Birodalomban misszionáriusként nem nagyon utazhattak volna. Emellett a kifejezés – figyelembe véve az úton levés pietista metaforáját – értelmezhető allegorikusan is.⁴⁴ A *Szentpétervári Közlöny* 1756/67-es számában az akkor harminc éves Kalmárt magyar nemzetiségű diákként említi.⁴⁵ Nem valószínű, hogy „diákos” életmódja miatt.⁴⁶ Elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy az útlevelében ez állt. 1757-ben egyedül a Helytartótanács nem fogadta el, hogy *Studiosorum Causa* tette meg keleti utazását.⁴⁷ Műveinek és kapcsolatainak részleges ismeretében állíthatom, hogy *de igen*.

44 BOCHINGER 1994, 54.

45 „Венгерской нации Студент Георгий Калмар...” Idézi: PAPP 1958, 348.

46 PAPP 1958, 348.

47 SZELESTEI N. 2000, 79.